

LATE HAVIKSKRUIDEN IN DE OMGEVING VAN EPEN

I. de Ronde & R. Haveman

Excursieleiding:	I. de Ronde en R. Haveman
Datum:	11 augustus 2011
Deelnemers:	M. Bongertman, P. Grooten, J. Slurink, L.D.H. Spoormakers, P. Thomas

---

Sinds 2003 zijn door de tweede auteur regelmatig PKN-excursies gehouden om meer kennis te vergaren en over te dragen over het genus *Hieracium* (Haveman & Weeda 2008b, a; Haveman & Weeda 2009b, a; Haveman & Weeda 2009c, 2011, 2012). Sinds van Soest in de jaren 20 en 30 van de vorige eeuw zijn monografie over de Nederlandse havikskruiden schreef (Van Soest 1926, 1927, 1928, 1929), is er in Nederland weinig aandacht besteed aan de havikskruiden. Het genus *Hieracium* L. wordt als een moeilijke groep ervaren, waarbij veelvuldig fouten worden gemaakt. Dit wordt mede veroorzaakt doordat de kenmerken in de huidige flora (Van der Meijden 2005) veel verwarring oproepen. De secties van *Hieracium* subgenus *Hieracium* zijn echter goed uit elkaar te houden aan de hand van de hoeveelheid rozet- en stengelbladeren (Haveman 2012). De vroegbloeiendste sectie, sect. *Hieracium* (= *H. murorum* s.l.), heeft een duidelijk rozet en hooguit één stengelblad. De sect. *Vulgata* (= *H. vulgatum* s.l.) heeft een rozet met doorgaans twee tot vijf (soms tot 15) bladeren. Deze twee secties hebben hun hoofdbloei in het voorjaar tot in de vroege zomer. De later bloeiende secties *Tridentata* (= *H. laevigatum* s.l.), met soms nog een enkel grondblad en veelal meer dan 10 stengelbladeren, en *Sabauda* (= *H. sabaudum* s.l.), zonder rozet en met talrijke stengelbladeren, bloeien respectievelijk hoogzomer en de nazomer en herfst.

BOSHAVIKSKRUIDEN

In de PKN-excursie naar Epen en Vaals lag de nadruk op de Boshavikskruiden (*Hieracium sabaudum* s.l.). De Boshavikskruiden zijn te herkennen aan hun talrijke stengelbladeren die een groot deel van de stengel verbergen, een bloeiwijze met veel hoofdjes die laat in het groeiseizoen bloeien en de stompe omwindselbladen in vele rijen die zwart kleuren na het drogen. *Hieracium sabaudum* zoals deze in de Heukels is opgenomen (Van der Meijden 2005) is feitelijk een aggregaat van “kleine” soorten, dat in Groot-Brittannië en Scandinavië wordt aangeduid als *Hieracium* sect. *Sabauda*. Doordat deze kleine soorten agamosperm zijn wordt enkel het vrouwelijke genetische materiaal doorgegeven. Deze kleine apomictische soorten verschillen slechts gering, hebben elk een eigen areaal en wellicht ook eigen standplaatsen. In Nederland kon Van Soest in deze sectie dertien van dergelijke apomictische onderscheiden (1927, 1929). Hij deed dit op het niveau van ondersoort, maar wij zijn van mening dat de apomictische soorten in *Hieracium* de status van soort verdienen (Haveman 2013).

Van oudsher is Zuid-Limburg een bolwerk van *Hieracium* sect. *Sabauda*; Van Soest, die de apomictische soorten als ondersoorten van *Hieracium sabaudum* beschouwt, noemt er 9 voor deze regio, namelijk de subspp. *scabiosum*, *auratum*, *occitanicum*, *fruticetorum*, *eminens*, *grandidentatum*, *vagum*, *nemorivagum* en *pseudograndidentatum*. Voor subspp. *pseudograndidentatum* is nog geen naam op soortsniveau beschikbaar. Voor de leesbaarheid zullen we deze laatste soort aanduiden als ‘*H. pseudograndidentatum*’. Onduidelijk is momenteel welke soorten er (nog) in Zuid-Limburg voorkomen en waar. Daarnaast is de vraag of de verschillen in het herbariummateriaal waarop de soorten worden onderscheiden ook standhouden in het veld; hierop moet een antwoord komen door de revisie van de sectie door beide auteurs van dit verslag.

DE EPENERBAAN

De excursie startte onderaan de Epenerbaan en we volgen de weg omhoog richting Vaals. In de wegberm vonden we verschillende soorten Havikskruiden, waaronder een vroegbloeiende soort uit de sectie *Hieracium*, *H. acuminatum* (een soort uit de sectie *Vulgata* met zeer grote bladeren) en 5 soorten uit de sectie *Sabauda*. De vroegbloeiende soort was zo laat in het groeiseizoen niet meer op naam te brengen. De volgende Boshavikskruiden werden tijdens de excursie waargenomen: *H. nemorivagum*, *H. occitanicum*, *H. eminulum*, *H. virgultorum* en *H. sabaudum* ssp. *grandidentatum* var. *valkenburgense*.

Dit laatste taxon zullen we voor het gemak aanduiden als '*Hieracium grandidentatum* var. *valkenburgense*'.

Hieracium nemorivagum is in Nederland de algemeenste soort uit de sectie *Sabauda* en heeft ook buiten Nederland een ruime verspreiding. Tijdens de excursie is deze soort op verschillende plekken aangetroffen. Van Soest noemt het taxon van tal van plaatsen in het Subcentreuroop district en Zuid-Limburg (Van Soest 1927, 1929). Inmiddels is de soort ook verzameld in het Kempisch district, in de Veluwezoom, op de Utrechtse Heuvelrug en in het Drents floradistrict. Voor een deel zal het zeker ook nieuwe groeiplaatsen betreffen (Haveman & de Ronde 2013). *Hieracium nemorivagum* wordt tot de 'grex *Boreale*' gerekend, de groep taxa binnen *Hieracium* sectie *Sabauda* zonder lange haren op omwindsel en hoofdjesstelen (Van Soest 1927). Op de omwindsels van *H. nemorivagum* zijn tamelijk veel microklieren (lengte 0,2-0,3 mm) aanwezig en af en toe ook een langere klier en/of een enkele enkelvoudige haar. De hoofdjesstelen dragen inderdaad geen lange (enkelvoudige) haren, maar zijn wel bezet met vilt (sterharen). De planten zijn 40-80 cm hoog, hebben geen wortelrozet en hebben tijdens de bloei 20-40 breed lancetvormige (onderaan) tot elliptische (bovenaan) bladeren langs de stengel. De middelste en bovenste bladeren zijn versmald naar de voet en de bladeren zijn al dan niet duidelijk getand. *Hieracium nemorivagum* is variabel in habitus: planten van zonnige standplaatsen hebben bladeren die regelmatig verdeeld zijn over de stengel en geleidelijk afnemen in grootte; de bladeren zijn in deze situatie tamelijk sterk getand. De bladeren van planten uit de schaduw, zoals die uit onze eerste vegetatieopname (tabel 1, opname 1), zijn niet of nauwelijks getand. Dergelijke schaduwplanten kunnen ook een habitus vertonen die in de literatuur wel kenmerkend wordt geacht voor de hele sectie *Sabauda*, namelijk met een zogenaamd 'middenrozet'. Hierbij strekt het middelste deel van de stengel zich nauwelijks, waardoor de bovenste bladeren dicht op de middelste komen te zitten en het lijkt alsof de bladeren naar boven toe plotseling afnemen in grootte; deze vorm is afgebeeld in de Oecologische Flora (Weeda et al. 1991).

Hieracium occitanicum is een soort die we ook geregeld langs de Epenerbaan hebben waargenomen en die habitueel op *H. nemorivagum* lijkt. *Hieracium occitanicum* behoort echter tot de 'grex *Sabaudum*' en heeft lange haren op het omwindsel en op de hoofdjesstelen (Van Soest 1927). De plant heeft veel bladeren die elkaar vaak grotendeels bedekken. Hierdoor kan ook bij deze soort een zogenaamd 'middenrozet' ontstaan. Behalve Epen-Gulpen noemt Van Soest (1927) ook Lonneker als vindplaats.

Hieracium virgultorum behoort net als *H. nemorivagum* tot de grex *Boreale* en heeft dus geen lange haren op het omwindsel. De soort heeft slappe, breed zittende bovenste en middelste bladeren en is onduidelijk getand of heeft ten hoogste 2 mm grote tandjes. In het veld hebben we deze soort voorzichtig *Hieracium laurinum* genoemd: een soort tussen *H. umbellatum* en *H. sect. Sabauda* in. Van *H. umbellatum* wijkt zij af door de beklierde omwindsels en eigenlijk hierdoor ook van de *Sabauda*, die slechts veel kleinere klieren hebben, de bloeiwijze is wel *umbellatum*-achtig (Van Soest 1929). In afwijking van Haveman (2012) menen we dat alle vormen die tot de groep van *H. laurinum* behoren beter bij de sectie *Hieracioides* ondergebracht kunnen worden dan bij de sectie *Sabauda*. Dit laat onverlet dat de determinatie in het veld niet klopte: het taxon betrof geen *laurinum*, maar *H. virgultorum*.

Tijdens de excursie hebben we een plant verzameld die we in het veld de naam '*Hieracium pseudograndidentatum*' hebben gegeven, onder andere vanwege de lange haren op het omwindsel en de opvallende bladtanding. De plant heeft inderdaad lange haren op het omwindsel, maar de hoofdjesstelen bezitten geen lange haren. Planten met dit kenmerk behoren tot de grex *Sabaudum* en niet tot de grex *Boreale* waartoe '*H. pseudograndidentatum*' behoort. De parallelle soort van '*H. pseudograndidentatum*' in de grex *Sabaudum* is *Hieracium grandidentatum*, die net als '*H. pseudograndidentatum*' opvallende duidelijk getande bladeren heeft. Deze soort heeft vrij breed zittende bladeren aan het midden van de stengel en bladeren met lange toegespitste tanden. In Nederland is vooral de variëteit *valkenburgense* van deze soort aangetroffen. In het herbarium in Leiden en Maastricht hebben we het materiaal van '*Hieracium grandidentatum* var. *valkenburgense*' vergeleken met het materiaal dat we tijdens de PKN-excursie hebben aangetroffen en onze vondst betreft inderdaad deze variëteit.

Een soort die enigszins op *Hieracium nemorivagum* lijkt is *Hieracium eminulum* (ook wel bekend als *H. eminens* of *H. lugdunense*). Beide soorten behoren tot de korte haren-groep en hebben geen opvallend lange tanden. In tegenstelling tot *H. nemorivagum* heeft *H. eminulum* breed zittend blad in plaats van versmald.

In het veld ontstond er geregeld discussie over het onderscheid tussen *Hieracium umbellatum* en *Hieracium* sect. *Sabauda*. Beide groepen zijn nauw verwant aan elkaar, maar in veel gevallen is de sect. *Sabauda* herkenbaar aan de veel bredere bladeren. Bij smalbladig Boshavikskruid of breedbladig Schermhavikskruid is het onderscheid soms lastiger, maar bij *Hieracium* sect. *Sabauda* is het omwindsel groot, met stompe, niet teruggeslagen omwindselblaadjes die zwart kleuren na het drogen (Van Soest 1927). Bovendien bevat het omwindsel vaak veel klieren en/of haren terwijl *Hieracium umbellatum* buiten de duinen vrijwel altijd kale omwindsels heeft. In de meeste gevallen is het onderscheid dus vrij eenvoudig, zeker in Zuid Limburg: hier wordt *H. umbellatum* niet veel aangetroffen. De soort preferereert kalkarme standplaatsen; in Zuid Limburg betreft dit vaak de door uitloging oppervlakkig ontkalkte bovenrand van hellingen (Weeda et al. 1991).

BEGROEIINGEN MET HIERACIUM

Hoewel we tijdens de excursie de focus hebben gelegd op het herkennen van de verschillende soorten hebben we 2 vegetatieopnamen gemaakt (tabel 1). Onderaan de Epenerbaan hebben we een zoombegroeiing opgenomen met *Hieracium nemorivagum* (opname 1). Deze opname kan gerekend worden tot het *Hyperico pulchri-Melampyretum pratensis* (Stortelder et al. 1996), een zeer breed gevat syntaxon, waarbinnen naar aanleiding van onderzoek in Noord-Duitsland (Dengler et al. 2006) waarschijnlijk diverse associaties onderscheiden kunnen worden. Volgen we het schema van Dengler, dan kan de opname nog het beste tot het *Veronico chamaedrys-Stellarietum holostea* gerekend worden, op basis van het voorkomen van *Veronica chamaedrys*, *Stellaria holostea* en *Pteridium aquilinum*. Een analyse van het totale Nederlandse opnamemateriaal van zomen moet uitwijzen of de eenheden die Dengler et al. (2006) onderscheiden - en dat geldt de verbonden als ook de associaties - ook in Nederland onderscheiden kunnen worden.

Hogerop, bij Raren (Vaals) maakten we een opname met *Hieracium acuminatum*, een soort uit de sectie *Vulgata* (tabel 1, opname 2). In het schema in De Vegetatie van Nederland dat Stortelder et al. (1996) presenteren is deze opname lastig te plaatsen. De hoge bedekking van *Poa nemoralis*, een soort die bij de bewerking van de *Melampyro-Holcetea* wonderlijkerwijze over het hoofd is gezien, maakt het mogelijk de vegetatie in te voegen in het *Poion nemoralis* (Dengler et al. 2006), een verbond dat steeds ten tonele verschijnt in de verslagen van de PKN-havikskruidenexcursies.

LITERATUUR

- Dengler, J., M. Eisenberg & J. Schröder, 2006. Die grundwasserfernen Saumgesellschaften Nordostniedersachsens im europäischen Kontext - Teil I: Säume magerer Standorte (*Trifolio-Geranietea sanguinei*). *Tuexenia* 26: 51-93.
- Haveman, R., 2012. Een nieuwe sleutel tot de secties van *Hieracium* L. subgenus *Hieracium*. *Gorteria* 35: 206-213.
- Haveman, R., 2013. Freakish patterns - species and species concepts in apomicts. *Nordic Journal of Botany* 31: 257-269.
- Haveman, R. & I. de Ronde, 2013. Vondsten van *Hieracium nemorivagum* Jord. ex Boreau (*Hieracium* sectie *Sabauda* (Fr.) Arv.-Touv.) in het Drentse district. *Gorteria* 36: 32-41.
- Haveman, R. & E.J. Weeda, 2008a. Boshavikskruiden in Twente. In: K.W. Van Dort, R. Haveman & J.A.M. Janssen (red.), Excursieverslagen 2003, Plantensociologische Kring Nederland, Wageningen: 61-63.
- Haveman, R. & E.J. Weeda, 2008b. Havikskruiden in de omgeving van Oldenzaal. In: K.W. Van Dort, R. Haveman & J.A.M. Janssen (red.), Excursieverslagen 2003, Plantensociologische Kring Nederland, Wageningen: 26-30.

- Haveman, R. & E.J. Weeda, 2009a. Laاتبloeiende havikskruiden bij Plasmolen. In: K.W. Van Dort, R. Haveman & J.A.M. Janssen (red.), Excursieverslagen 2004, Plantensociologische Kring Nederland, Wageningen: 64-67.
- Haveman, R. & E.J. Weeda, 2009b. Vijlenerbossen: colliene zomen, mantels en bosruigten. In: K.W. Van Dort, R. Haveman & J.A.M. Janssen (red.), Excursieverslagen 2005, Plantensociologische Kring Nederland, Wageningen: 73-80.
- Haveman, R. & E.J. Weeda, 2009c. Vroegbloeiende havikskruiden bij Berg en Dal. In: K.W. Van Dort, R. Haveman & J.A.M. Janssen (red.), Excursieverslagen 2004, Plantensociologische Kring Nederland, Wageningen: 36-39.
- Haveman, R. & E.J. Weeda, 2011. Vroegbloeiende havikskruiden in Valkenburg en Maastricht. In: K.W. Van Dort, R. Haveman & J.A.M. Janssen (red.), Excursieverslagen 2006, Plantensociologische Kring Nederland, Wageningen: 14-20.
- Haveman, R. & E.J. Weeda, 2012. Havikskruiden op de Pietersberg. In: K.W. Van Dort, R. Haveman & J.A.M. Janssen (red.), Excursieverslagen 2007, Plantensociologische Kring Nederland, Wageningen: 9-14.
- Stortelder, A.H.F., J.H.J. Schaminée & E.J. Weeda, 1996. Melampyro-Holcetea mollis. In: (red.), De vegetatie van Nederland, deel 3. Plantengemeenschappen van graslanden, zomen en droge heiden, Opulus Press, Uppsala/Leiden: 247-262.
- Van der Meijden, R., 2005. Heukels' Flora van Nederland. Wolters-Noordhoff, Groningen/Houten, 685 pp.
- Van Soest, J.L., 1926. Het geslacht Hieracium in Nederland I. Nederlandsch Kruidkundig Archief 1925: 138-210.
- Van Soest, J.L., 1927. Het geslacht Hieracium in Nederland II. Nederlandsch Kruidkundig Archief 1926: 163-217.
- Van Soest, J.L., 1928. Het geslacht Hieracium in Nederland III. Nederlandsch Kruidkundig Archief 1927: 171-215.
- Van Soest, J.L., 1929. Het geslacht Hieracium in Nederland IV. Nederlandsch Kruidkundig Archief 1929: 103-141.
- Weeda, E.J., R. Westra, C. Westra & T. Westra, 1991. Nederlandse Oecologische Flora. Wilde planten en hun relaties 4. IVN, Vara, Vewin, Utrecht, 317 pp. pp.

Tabel 1. Opnamen met *Hieracium m* langs de Epenerbaan. Beide groeiplaatsen worden ook aan de zuid-zijde beschaduwed.

Opnamenummer:	1	2
X-coordinaat	194.106	197.457
Y-coordinaat	308.799	308.833
Lengte proefvlak (m)	5	5
Breedte proefvlak (m)	1	1
Expositie	ZW	Z
Inclinatie (graden)	80	80
Bedekking totaal (%)	96	96
Bedekking boomlaag (%)	80	95
Bedekking struiklaag (%)	4	3
Bedekking kruidlaag (%)	40	40
Bedekking moslaag (%)	60	2
Hoogte boomlaag (m)	7	10
Hoogte struiklaag (m)	1.0	0.8
Hoogte kruidlaag (cm)	30 (-70)	40 (-90)
Havikskruiden		
Hieracium nemorivagum	1	.
Hieracium acuminatum	.	3
k/d Melampyro-Holcetea		
Holcus mollis	.	1
Melampyrion pratensis		
Melampyrum pratense	2a	.
Deschampsia flexuosa	2b	.
Teucrium scorodoniae		
Teucrium scorodonia	1	.
Poion nemoralis		
Poa nemoralis	.	2b

Violo rivinianae-Stellarion holosteae

Veronica chamaedrys	2b	.
Stellaria holostea	+	1
Pteridium aquilinum	+	.

Overige soorten kruidlaag**zoomplanten**

Luzula luzuloides	2a	.
Epipactis helleborine	.	+

graslandplanten

Rumex acetosa	1	.
Agrostis stolonifera	+	.
Anthoxanthum odoratum	+	.
Festuca rubra	.	2a
Dactylis glomerata	.	1

houtgewassen

Rubus species	+	+
Sorbus aucuparia	+	+
Cytisus scoparius	1	.
Rhamnus frangula	+	.
Lonicera periclymenum	+	.
Cornus sanguinea	.	2a
Acer campestre	.	+
Acer pseudoplatanus	.	+
Carpinus betulus	.	+
Crataegus monogyna	.	+
Fraxinus excelsior	.	+
Ilex aquifolium	.	+
Prunus padus	.	+
Quercus robur	.	+

Struiklaag

Betula pendula	+	.
Rhamnus frangula	+	.

Moslaag

Hypnum cupressiforme	3	.
Cladonia caespiticia	2a	.
Dicranella heteromalla	2m	.
Lepraria incana	2m	.
Campylopus introflexus	1	.
Ceratodon purpureus	+	.
Amblystegium species	+	.
Brachythecium rutabulum	.	2m
Eurhynchium striatum	.	2m
Atrichum undulatum	.	1
Lophocolea bidentata	.	+
